

بررسی «تشبیه» در اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از منظر معیارهای «ادبیات کودک»

میثم دلال خراسانی^۱

محمد علی نوری خوشرو دباری (نویسنده مسوول)^۲

چکیده

تا قبل از نیمه دوم قرن هجدهم میلادی، ادبیات جهان هویت مستقلی برای ادبیات کودکان، قائل نبود و شعر بزرگسال برای کودکان نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. در ایران نیز تا قبل از وقوع نهضت مشروطه - تحت تاثیر غرب - نگاه متمایزی به ادبیات کودک وجود نداشت؛ اما با تولد ادبیات کودک در غرب و وقوع جنبش مشروطه در ایران، نگاه‌ها به ادبیات کودک تغییر کرد و ژانر متفاوتی در ادبیات جهان تحت عنوان «ادبیات کودک» متولد شد. پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی نگاشته شده است و بر آن است که به بررسی سطح تشبیهات، در اشعار کتب فارسی دوره ابتدایی، با توجه به «معیارهای ادبیات کودک» بپردازد و تمام اشعار کتب فارسی دوره ابتدایی را از دیدگاه سطح استفاده از تشبیه، مورد کند و کاو قرار دهد. در محث تشبیه و انواع آن با توجه به معیارهای ادبیات کودک، مطلبی که شاخص به نظر رسیده است، استفاده بیشتر از تشبیه با حضور تمام ارکان (تشبیه مرسل مفصل) و به اعتبار طرفین تشبیه - هر دو طرف حسی بوده است که با بالارفتن پایه‌ها تشبیه به سمت کامل شدن پیش رفته است و در پایه‌های بالاتر شاهد تشبیه مجمل و مؤکد و تشبیه حسی به عقلی و عقلی به حسی نیز هستیم. این موارد، نشان دهنده توجه مولفان کتاب‌های درسی به دامنه درک کودکان به تناسب سنشان، از صورخیال است.

کلیدواژه‌ها: تشبیه، صورخیال، کتاب فارسی، دوره اول ابتدایی، دوره دوم ابتدایی، ادبیات کودک

^۱ دبیر آموزش و پرورش شهرستان‌های استان تهران

^۲ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۱۰ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۱۵

«شعر کودک» کلامی است آهنگین، که با تکیه بر وجوه صوتی و موسیقایی و وزن کلام و بهره‌گیری از تخیل و بیان مضامین زیبا و ساده، به نیاز کودک و غریزه بازی او پاسخ می‌دهد (پولادی، ۱۳۹۸: ۵۸). شعر و دنیای شعر، فراتر از مباحث فنی و زیانشناسانه، برای کودک و دنیای او، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. جین لوپر (۱۹۸۰) ۶ دلیل ضروری برای وارد کردن کودکان به دنیای شعر بر می‌شمارد:

۱. شعر شادی می‌آفریند.

۲. کودکان را در شناخت مفاهیمی چون اندازه، شماره، رنگ و زمان یاری می‌دهد.

۳. از آنجا که واژه‌های دقیق و گوناگون، نقش مهمی در زبان شعر بازی می‌کنند، شعر مایه انگیزش کودکان از لذت بردن در زبان و گسترش دامنه واژگان آنها می‌شود.

۴. شعر به کودکان کمک می‌کند تا خود را در موقعیت و جایگاه انسان‌های دیگر قرار دهند.

۵. شعر حس و حال‌هایی را بیان می‌کند که برای کودکان آشناست و بدین سان آنها را در درک و پذیرش احساساتشان یاری می‌کند.

۶. شعر با گسترش حساسیت کودکان نسبت به نیازها و احساسات همگانی، چشم آنها را بر خود و دیگران می‌گشاید و از احساسات همانند بزرگسالان و کودکان پرده بر می‌دارد (مجیب، ۱۳۹۵: ۳۴).

تجربه نشان داده است که کودکان تا ۱۱ سالگی به شعر واکنش مثبت نشان می‌دهند، سپس مدتی از آن دور می‌شوند و مجدداً در جوانی به سوی آن باز می‌گردند. در هنگام گزینش شعر، سلیقه و علاقه فرد حائز اهمیت است. کارول فیشر و مارگارت ناتارلا (۱۹۸۲) ضمن بررسی شعر کودکان به این نتیجه رسیده‌اند که کودکان کلاس اول تا سوم دبستان، شعرهای روایی، غنایی و شعرهایی درباره رویدادهای فانتزی عجیب، شعرهای قافیه دار یا تجانس آوایی را ترجیح می‌دهند (همان، ۳۵).

اگر نگوئیم که تشبیه مهم‌ترین شکل صورخیال و ایماژ در تمامی زبان‌ها و ادبیات دنیا است، می‌توان آن را یکی از مهم‌ترین اشکال صور خیال در ادبیات جهان دانست. چرا که تشبیه، پایه، اساس و شاکله اصلی دیگر شکل‌های صورخیال، اعم از استعاره و مجاز و... است و از سویی دیگر قابل پیش‌بینی است که دانش‌آموز ایرانی هم که در مرحله دبستان است و به تازگی پا به عرصه فهم و درک مسائلی غیر از مقولات کودکی گذاشته است، نیازمند پیش زمینه‌هایی است تا در هنگام مواجهه با «تشبیه» در کتب خود سردرگم نشود و قافیه درک و لذت‌بردن از آثار فاخر و زیبای ادبیات فارسی از رحماندوست، امین پور و پروین دولت‌آبادی گرفته تا حافظ و سعدی و فردوسی و نظامی و... را نبازد و درکی هر چند ابتدایی از آنها داشته باشد. پس نویسندگان این

_____ بررسی «تشبیه» در اشعار کتابهای فارسی دوره ابتدایی از منظر...

مقاله، بر آن شدند به بررسی کتب فارسی مقطع تحصیلی ابتدایی بپردازند و مواجهه دانش آموزان ابتدایی با شعر را از منظر ادبیات کودک و تشبیه بررسی و تبیین کنند که آیا ذهن او آمادگی درک تشبیهات حافظ و سعدی و نظامی (که در لابلای دروس گنجانده شده اند) و از سویی تشبیهات کودکانه رحماندوست، یمینی شریف و... را دارد یا خیر؟ ... البته لازم به ذکر است که توجه به ماده اولیه آموزش زبان فارسی به کودکان که کتابهای فارسی دوره ابتدایی هستند، بسیار مهم و پررنگ جلوه می‌کند. این پژوهش در نظر دارد رویکرد تشبیه‌های کتابهای فارسی دوره ابتدایی را مورد بررسی قرار دهد و کاربرد و انواع این تشبیهات را تبیین کند. بر این اساس بر آن است به سوالات زیر پاسخ دهد:

۱. اشعار به کارگرفته شده در کتب فارسی دوره ابتدایی از منظر چگونگی تشبیهات و توجه به رویکردهای «ادبیات کودک» در چه سطحی قرار دارد؟
۲. کاربرد تشبیه در کتابهای فارسی دوره ابتدایی و میزان استفاده از آن در چه سطحی است؟
۳. انواع تشبیهات به کار گرفته شده در اشعار کتب فارسی دوره ابتدایی در چه سطحی از رابطه مستقیم با معیارهای مرسوم ادبیات کودک هستند؟

ادبیات و پیشینه پژوهش

فهم شعر برای کودک، مقوله‌ای بسیار مهم و قابل توجه است و برقراری تعادل بین دو کفه درک «تشبیهات» در شعر کتب فارسی و رعایت «معیارهای ادبیات کودک» در آنها، مسئله بسیار مهم پژوهش حاضر است و این بدان معنی است که گرد آورندگان کتب فارسی در آنها به دنیای کودک نزدیک شده اند یا کودک ناچار است که به دنیای کتب تنظیم شده توسط گردآورندگان، نزدیک شود و سخت فهمی بعضی از آثار و اشعار کتاب خود را تجربه کند.

تعریف ادبیات و شعر کودک:

«ادبیات کودک (که در این نوشته ادبیات مربوط به نوجوانان را نیز در بر می‌گیرد) شامل بخشی از جهان ادبیات است که برای کودکان از سن پیش دبستانی تا پایان دوران نوجوانی مناسب تشخیص داده شده است. کتابهای تصویری، قصه‌های فرهنگ عامه، داستانهای رئالیستی، داستانهای علمی، شعر و بسیاری نوشته‌های دیگر که از نظر چگونگی به طور خاص برای کودکان و نوجوانان مناسب است از این جمله هستند.» (پولادی، ۱۳۸۷: ۲۳). در یک تقسیم بندی کلی ادبیات کودک را می‌توان به دو دسته عمده تقسیم کرد:

۱. کتاب‌ها، نوشته‌ها و سروده‌هایی که به طور مشخص از ابتدا برای کودکان و با توجه به نیاز و کیفیت ذهنی آنها آفریده شده است.

۲. کتاب‌ها و نوشته‌ها و سروده‌هایی که در اصل برای کودکان آفریده نشده است؛ ولی به دلیل کیفیت خاص برای کودکان نیز مناسب است و می‌تواند مورد استفاده آنها قرار گیرد. این دسته هم شامل ادبیات متعلق به فرهنگ عامه می‌شود که آفریننده خاصی ندارد و هم نوشته‌هایی که مخاطب آن در اصل بزرگسالان بودند، ولی برای کودکان نیز مناسب از کار درآمده و مورد استقبال آنها قرار گرفته است» (همان).

این که می‌گوییم، شعر کودک سخنی است آهنگین، بدین معنی نیست که لزوماً مبتنی بر وزن و قافیه به مفهوم کلاسیک باشد. عنصر ریتم و آهنگ را شعرا به شکل‌های مختلفی به کار می‌برند که وزن و قافیه، یکی از اشکال آن است. با این همه، بسیاری از شعرهای خوب کودک در زبان فارسی از قافیه به بهترین وجه استفاده کرده‌اند. شاید برای اینکه با استفاده از وزن و قافیه بهتر می‌توان به خوش آهنگ بودن کلام برای کودکان نزدیک شد. خود کودکان در متل‌هایی که بر سر زبان دارند به عنصر قافیه جایگاه مهمی می‌دهند. به هر حال آهنگین بودن یکی از عناصر اصلی شعر کودک است و در موسیقی شعر کودک نقش مهمی دارد (پولادی، ۱۳۹۸: ۵۸).

تشبیه

تشبیه مانند کردن چیزی به چیزی است؛ مشروط بر این که این ماندگی مبتنی بر کذب باشد، نه صدق؛ یعنی ادعایی باشد نه حقیقی. توضیح اینکه همین که می‌گوییم مانند کردن، معنایش این است که آن دو چیز در ظاهر شبیه به هم نیستند؛ بین آنها شباهت نیست و این ما هستیم که مشابه را ادعا و برقرار می‌کنیم (شمیسا، ۱۳۸۱: ۶۸).

اشیا و پدیده‌ها به دو طریق به هم مربوط می‌شوند یا به جای هم جایگزین می‌شوند: از طریق شباهت (تشبیه و استعاره) و از طریق مجاورت (مجاز). تشبیه مبتنی بر ادعای شباهت (آنالوژی) است و استعاره مبتنی بر ادعای یکسانی؛ اما به هر حال هر دو، عنصر مشترک بین دو امر یا دو چیز را کشف و برجسته می‌کنند، یعنی دو چیز را از طریق یک ایده مشترک به هم مربوط می‌سازند. منتها ادعای شباهت در تشبیه صراحت دارد و در استعاره، صریح نیست (شمیسا، ۱۳۸۱: ۶۵).

هر تشبیه عموماً دارای چهار رکن است که عبارتند از:

-مشبه: چیزی که به چیز دیگر تشبیه می‌شود.

-مشبه به: چیزی که عمل تشبیه، به آن انجام می‌شود.

-ادات تشبیه: عباراتی که تشبیه چیزی به چیزی را بیان کرده و نشان می‌دهند مانند: مثل،

همچون، مانند و....

-وجه شبه: دلیل شباهت و وجه مشترکی که باعث شبیه شدن یک پدیده به پدیده دیگر

می‌شود.

یا به عبارتی دیگر:

تشبیه در صورت گسترده و کامل خود جمله است و این جمله حداکثر چهار جزء دارد که آنها میگویند X: از فلان نظر مانند Y است. به X مشبه(به صیغه اسم مفعول: تشبیه شده) به Y مشبه (به تشبیه شده به آن)، به «فلان نظر» که همواره امری ادعایی است وجه شبه و به «مانند» ادات تشبیه می‌گویند(شمیسا، ۱۳۸۱: ۶۷).

انواع تشبیه به اعتبار ارکان:

۱۱۰

۱. تشبیه مجمل: به تشبیه‌ای که وجه شبه در آن ذکر نشده باشد، تشبیه مجمل گویند.
۲. تشبیه مفصل: تشبیه‌ای که وجه شبه در آن ذکر شده باشد تشبیه مفصل گویند.
۳. تشبیه موکد: ممکن است در تشبیه ادات تشبیه، ذکر نشود که در این صورت به آن تشبیه یا تشبیه بالکنایه یا تشبیه محذوف الادات گفته می‌شود.
۴. تشبیه مرسل یا صریح: تشبیه‌ای است که در آن ادات تشبیه(علاوه بر سه جزء دیگر) ذکر شود که در این صورت به آن تشبیه مرسل یا صریح می‌گویند.
۵. تشبیه بلیغ: تشبیه‌ای که در آن نه وجه شبه ذکر شود و نه ادات تشبیه، تشبیه بلیغ نام دارد.(همان: ۶۸) که خود به دو گونه مورد استفاده قرار می‌گیرد:
الف) تشبیه بلیغ غیر اضافی (اسنادی): گاهی اوقات ادات و وجه شبه حذف می‌شوند؛ بدون اینکه جای مشبه و مشبه به عوض شود که به آن تشبیه بلیغ غیر اضافی(اسنادی) می‌گویند؛ مانند:

رخسارش همچون گل زیباست-----<رخسار گل(تشبیه بلیغ اسنادی)

ب) تشبیه بلیغ اضافی: گاهی بعد از حذف وجه شبه و ادات جای مشبه و مشبه به عوض می‌شود که به آن تشبیه بلیغ اضافی یا اضافه تشبیه می‌گویند. مانند:

رخسارش همچون گل زیباست-----<گل رخسار(تشبیه بلیغ اضافی)

انواع تشبیه به اعتبار طرفین(حسی عقلی بودن مشبه و مشبه آن به)

۱. هر دو طرف حسی

مراد از حسی اموری است که به یکی از حواس پنجگانه چشایی، بینایی، شنوایی، بویایی و بساوایی قابل درک باشد. یعنی به طور کلی وجود محسوس و مادی داشته باشد.

۲. مشبه عقلی و مشبه به حسی

عقلی در اصطلاح علم بیان سنتی هر چیزی است که با یکی از حواس خمس(پنج گانه) قابل

درک نباشد.

۳. مشبه حسی و مشبه به عقلی

۴. هر دو طرف عقلی

در بلاغت سنتی و علم بیان، برای تشبیه انواع مختلفی را در نظر گرفته‌اند؛ اما در پژوهش حاضر تشبیه در ادبیات کودک بر طبق تقسیم بندی فوق بررسی و واکاوی می‌شود.

تا زمان انجام این پژوهش هیچ‌گونه پژوهش مدونی تحت این عنوان، که صرفاً به تشبیه در کتب فارسی دوره ابتدایی با ویرایش جدید (پس از شش پایه ای شدن دوره ابتدایی) از منظر ادبیات کودک پرداخته باشد وجود نداشته است. با این حال در این جا به بیان و معرفی چند مقاله، پایان نامه و کتاب، که به حوزه مباحث این پژوهش نزدیک است، پرداخته می‌شود.

نجفی تهرانی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و و تحلیل ساختار و محتوای اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی» به بررسی و تحلیل ویژگی‌های ظاهری و باطنی اشعار این دوره، مانند قالب اشعار، جنسیت شعر، موضوع اشعار، شاعران، موضوع اشعار و... پرداخته‌اند. محمدی (۱۳۹۵) در مقاله «جایگاه ادبیات کودک در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی» به گونه‌های مختلف ادبی مثل شعر، کلمات و تصاویر پر بسامد در کتاب‌ها پرداخته است که به خاطر توجه بیشتر به فرم، با محتوا که موضوع مقاله حاضر است فاصله دارد. وی با اصل قرار دادن ادبیات کودک به بررسی کلیه کتب درسی دوره ابتدایی پرداخته، هر چند تشبیه، به صورت متمایز بررسی نشده است.

یشربی (۱۳۸۶) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی و تحلیل اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی از منظر ادبیات کودک و نوجوان» اشعار کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی را با توجه به معیارهای ادبیات کودک و نوجوان مورد بررسی قرار داده است. سلاجقه (۱۳۸۷) در کتاب «ازین باغ شرقی» به واکاوی نظریه‌های مختلف نقد شعر کودک و نوجوان پرداخته است که در سرفصل‌هایی متمایز و مبسوط چهار حوزه متفاوت صورخیال و تشبیه را در نقد شعر کودک و نوجوان، مورد بررسی قرار داده‌است. پولادی (۱۳۸۷) در کتاب «بنیادهای ادبیات کودک» به بررسی مولفه‌ها و شاخصه‌های ادبیات کودک برای آشنایی مخاطبان کتاب پرداخته است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از منظر هدف، ذیل پژوهش کاربردی به روش کتابخانه‌ای و از نظر ماهیت پژوهشی توصیفی و تحلیلی است. جامعه آماری پژوهش کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی و نمونه آماری شامل تمام اشعار کتب فارسی دوره ابتدایی به استثناء تک بیت‌های آورده شده در دروسی که عموماً به نثر هستند و به تنهایی ارزش بررسی و واکاوی را ندارند، می‌باشد. لازم به ذکر است:

_____ بررسی «تشبیه» در اشعار کتابهای فارسی دوره ابتدایی از منظر...

کتاب‌های بررسی شده چاپ سال ۱۳۹۹ توسط سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، با توجه به برنامه درسی ملی می‌باشند.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت توضیح این مسئله ضروری می‌نماید که برای جلوگیری از اطناب در مقاله و طولانی نشدن آن در هر پایه، به آوردن یک شعر از اشعار کتاب فارسی آن پایه (به عنوان نمونه) بسنده شده و نتایج کلی و بسامد هر شکل از صورت‌های تشبیه در جدول انتهایی هر پایه و در نهایت در یک جدول کلی، مطرح شده است.

۱. تشبیه در اشعار پایه اول ابتدایی از دوره اول ابتدایی

شادیم و پاک و خندان (صفحه ۱۱۱)

ما مثل غنچه هستیم امروز در دبستان

مشبه: ما مشبه به: غنچه وجه شبه: محذوف (نورس بودن) ادات تشبیه: مثل تشبیه مجمل از

نوع حسی به حسی

فردا شویم یک گل

مشبه: ما مشبه به: گل وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغاسنادی است از نوع حسی

به حسی

در باغ سبز ایران

مشبه: ایران مشبه به: باغ وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اضافی (اضافه تشبیهی)

از نوع حسی به حسی

شکوه قاسم نیا

جدول ۱: تشبیه در کتاب فارسی اول ابتدایی

به اعتبار طرفین				به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه					انواع تشبیه
عقلی به عقلی	عقلی به حسی	حسی به عقلی	حسی به حسی	بلیغ		موکد	مجمل	مرسل مفصل	
				بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی				
-	-	-	۱۰	۱	۲	-	۳	۴	تعداد تشبیه در پایه اول

۲. تشبیه در اشعار پایه دوم از دوره اول ابتدایی

- مثل یک رنگین کمان (صفحه ۵۴)

شاپرک آمد کنار پنجره روی شیشه، مثل برگی دیده شد.

مشبه: شاپرک مشبه به: برگ وجه شبه: محذوف (از لحاظ نازک بودن) ادات تشبیه: مثل تشبیه

مجمل از نوع حسی به حسی

دست بردم تا بگیرم او پرید برگ انگار از درختی چیده شد.

مشبه: پریدن او مشبه به: چیده شدن برگ وجه شبه: ناپدید شدن ادات تشبیه: انگار تشبیه

مجمل از نوع حسی به حسی

آفتاب مهربان چون مادری بال‌های نازکش را ناز کرد.

مشبه: آفتاب مشبه به: مادر وجه شبه: مهربانی ادات تشبیه: چون تشبیه مرسل مفصل از نوع

حسی به حسی

دیده می‌شد بال‌های شاپرک روی شیشه مثل یک رنگین کمان.

مشبه: بال‌های شاپرک مشبه به: رنگین کمان وجه شبه: محذوف ادات تشبیه: مثل تشبیه

مجمل از نوع حسی به حسی

جعفر ابراهیمی (شاهد)

جدول ۲: تشبیه در کتاب فارسی دوم ابتدایی

به اعتبار طرفین				به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه				انواع تشبیه	
عقلی به عقلی	عقلی به حسی	حسی به عقلی	حسی به حسی	بلیغ		موجد	مجمل		مرسل مفصل
				بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی				
-	-	-	۷	۲	۱	-	۳	۱	تعداد تشبیه در پایه دوم

۳. تشبیه در اشعار پایه سوم از دوره اول ابتدایی

- وطن (صفحه ۱۰۱)

ملک ایران یکی گلستان است.

مشبه: ملک ایران مشبه به: گلستان است وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از نوع حسی به حسی
ما گل سرخ این گلستانیم.

مشبه: ما مشبه به: گل سرخ وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از نوع حسی به حسی

چون نیاکان باستانی خویش راستگوی و درست پیمانیم.

مشبه: یم (ما) مشبه به: نیاکان وجه شبه: راستگویی و درست پیمانی ادات تشبیه: چون تشبیه مرسل مفصل از نوع حسی به حسی
محمد تقی بهار

جدول ۳: تشبیه در کتاب فارسی سوم ابتدایی

به اعتبار طرفین				به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه				انواع تشبیه
عقلی به عقلی	عقلی به حسی	حسی به عقلی	حسی به حسی	بلیغ		موکد	مجمل	
				بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی			
—	—	—	۱۰	—	۳	۱	—	۶
تعداد تشبیه در پایه سوم								

۴. تشبیه در اشعار پایه چهارم از دوره دوم ابتدایی

باران (صفحه ۶۱)

می دویدم همچو آهو.

مشبه: م (من) مشبه به: آهو وجه شبه: دویدن ادات تشبیه: همچو تشبیه مرسل مفصل از نوع حسی به حسی

برق چون شمشیر بران پاره می کرد ابرها را.

مشبه: برق مشبه به: شمشیر وجه شبه: برندگی و پاره کردن ادات تشبیه: چون تشبیه مرسل مفصل از نوع حسی به حسی

جنگل از باد گریزان چرخها می زد چو دریا.

مشبه: جنگل مشبه به: دریا وجه شبه: چرخ زدن ادات تشبیه: چو تشبیه مرسل مفصل از نوع حسی به حسی

سبزه در زیر درختان رفته رفته گشت دریا.
 مشبه: سبزه مشبه به: دریا وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ استادی از نوع حسی
 به حسی
 گلچین گیلانی

جدول ۴: تشبیه در کتاب فارسی چهارم ابتدایی

به اعتبار طرفین				به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه				انواع تشبیه
عقلی به عقلی	عقلی به حسی	حسی به عقلی	حسی به حسی	بلیغ		موجد	مجمل	
				بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی			
-	-	-	۹	-	۴	-	-	تعداد تشبیه در پایه چهارم ۵

۵. تشبیه در اشعار پایه پنجم از دوره دوم ابتدایی

ای ایران (صفحه ۵۲ ۵۳ ۵۴)

ای خاکت سرچشمه هنر.

مشبه: خاک مشبه به: سرچشمه وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از نوع

حسی به حسی

ای دشمن ار تو سنگ خاره ای من آهنم.

مشبه اول: تو مشبه به اول: سنگ خاره وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه اول، بلیغ

اسنادی از نوع حسی به حسی

مشبه دوم: من مشبه به دوم: آهنوجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه دوم، بلیغ اسنادی از

نوع حسی به حسی

سنگ کوهت در و گوهر است.

مشبه: سنگ کوه مشبه به: در و گوهر وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از

نوع حسی به حسی

ایران ای خرم بهشت من.

مشبه: ایران مشبه به: بهشت وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از نوع

حسی به عقلی

مهر اگر برون رود گلی شود دلم.

مشبه: دلم مشبه به: گل وجه شبه و ادات تشبیه محذوف تشبیه بلیغ اسنادی از نوع حسی به

حسی

حسین گل گلاب

جدول ۵: تشبیه در کتاب فارسی پنجم ابتدایی

به اعتبار طرفین				به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه					انواع تشبیه
عقلی به عقلی	عقلی به حسی	حسی به عقلی	حسی به حسی	بلیغ		موکد	مجمل	مرسل مفصل	
				بلیغ اضافی	بلیغ اسنادی				
—	۱	۱	۱۰	۵	۶	—	۱	—	تعداد تشبیه در پایه پنجم

۶. تشبیه در اشعار پایه ششم از دوره دوم ابتدایی

- سخن (صفحه ۳۰)

با اینکه سخن به لطف آب است کم گفتن هر سخن صواب است.

مشبه: سخن مشبه به: آب وجه شبه: لطف ادات تشبیه: محذوف تشبیه موکد از نوع حسی

به حسی

کم گوی و گزیده گوی چون در تا ز اندک تو جهان شود پر.

مشبه: سخن مشبه به: در وجه شبه: کم بودن و گزیده بودن ادات تشبیه: چون تشبیه مرسل

مفصل از نوع حسی به حسی

لاف از سخن چو در توان زد آن خشت بود که پر توان زد.

مشبه: سخن مشبه به: در وجه شبه: محذوف ادات تشبیه: چون تشبیه مجمل از نوع حسی به

حسی

نظامی گنجه ای

جدول ۶: تشبیه در کتاب فارسی ششم ابتدایی

انواع تشبیه	به اعتبار حضور چهار رکن اصلی تشبیه				به اعتبار طرفین			
	مرسل مفصل	مجمل	موکد	بلیغ		حسی به حسی	حسی به عقلی	عقلی به عقلی
				بلیغ اسنادی	بلیغ اضافی			
تعداد تشبیه در پایه ششم	۱۲	۱۰	۲	۱۰	۱۴	۴۴	۲	۱

جدول ۷: فراوانی تشبیه و انواع آن به تفکیک دوره اول و دوم دوره ابتدایی و در مجموع

انواع تشبیه	به اعتبار حضور ۴ رکن تشبیه				به اعتبار طرفین			
	مرسل مفصل	مجمل	موکد	بلیغ اسنادی	بلیغ اضافی	حسی به حسی	حسی به عقلی	عقلی به عقلی
تعداد در دوره اول ابتدایی	۱۱	۶	۰	۶	۳	۲۶	-	-
تعداد به درصد	٪۴۳٫۳	٪۲۳٫۰۸	٪۰	٪۲۳٫۰۸	٪۱۱٫۵۴	٪۱۰۰	-	-
تعداد در دوره دوم ابتدایی	۱۷	۱۱	۲	۲۱	۱۹	۶۴	۲	-
تعداد به درصد	٪۳۴٫۲۹	٪۱۵٫۷۱	٪۲٫۸۶	٪۳۰	٪۲۷٫۱۴	٪۹۱٫۴۳	٪۵٫۷۱	٪۲٫۸۶

مجموع ابتدایی دوره	۲۸	۱۷	۲	۲۷	۲۲	۹۰	۶	۲	۱
تعدد به درصد	٪۳۹،۱۶	٪۱۷،۰۷	٪۲،۰۸	٪۳۸،۱۲	٪۳۲،۹۱	٪۹۳،۷۵	٪۴،۱۷	٪۲،۰۸	۱

نتیجه گیری

همان طور که در طول مقاله و در حین بیان کردن مباحث نظری پژوهش، اعم از تشبیه و مؤلفه‌های کلی ادبیات کودک، استنباط شد. بررسی تشبیه در ادبیات کودک با همان مولفه‌هایی که تشبیه در ادبیات بزرگسال سنجیده می‌شود، کاری عموماً غلط و غیرعلمی است و این بدان معنی است که شعر از زاویه نگاه کودکان با زاویه نگاه یک بزرگسال کاملاً متفاوت است. بزرگسالان که با نگاه ادبی به شعر نگاه می‌کنند، از کشف رابطه پیچیده تشبیهات بلیغ با ارکان محذوف آنها لذت می‌برند و از سویی این پیچیدگی اگر برای کودک، هوشمندانه و هدفمند مورد استفاده قرار نگیرد، نه تنها زیبایی آفرین نیست؛ بلکه در ذهن کودک ایجاد کسلی و یأس از درک شعر، می‌کند. در اشعار شش پایه ابتدایی، شاهد شعرهای هستیم که از تشبیه به وفور استفاده کرده‌اند. البته نکته مهم در بررسی تشبیهات شعر کودک، بررسی سطح و نوع تشبیهات مورد استفاده در آنها است.

در مبحث تشبیه و انواع آن با توجه به معیارهای ادبیات کودک، مطلبی که شاخص به نظر می‌رسد، استفاده بیشتر از تشبیه با تمام ارکان آن (تشبیه مرسل مفصل) است و اینکه بیشتر قریب به یقین تشبیهات، در کتابهای فارسی دوره ابتدایی، حسی به حسی هستند. چرا که عمل تشبیه کردن چیزی به چیزی با حضور چهار رکن بسیار ساده فهم‌تر از تشبیهی مانند تشبیه بلیغ (با حضور دو عنصر مشبه و مشبه به) و تشبیه‌های مجمل و مؤکد است؛ پس تقریباً می‌توان گفت که اولویت استفاده از انواع تشبیه در ادبیات کودک (و به فراخور آن کتب فارسی دوره ابتدایی) به نحو زیر است:

۱. تشبیه مرسل مفصل (٪۲۹،۱۶) ۲. تشبیه بلیغ اسنادی (٪۲۸،۱۲) ۳. تشبیه بلیغ اضافی (٪۲۲،۹۱) ۴. تشبیه مجمل (٪۱۷،۰۷) ۵. تشبیه مؤکد (٪۲،۰۸)
- در بررسی دقیق‌تر و جزئی‌تر انواع تشبیه در دو دوره ابتدایی به تمایز از هم نیز در می‌یابیم که در دوره اول ابتدایی وضعیت انواع تشبیه به شکل زیر می‌باشد:

۱. تشبیه مرسل مفصل (۳، ۴۲٪) ۲. تشبیه مجمل (۸، ۲۳٪) ۳. تشبیه بلیغ اسنادی (۸، ۲۳٪) ۴. تشبیه بلیغ اضافی (۴، ۱۱، ۵۴٪) ۵. تشبیه موکد (۰، ۰٪) و ۱۰۰٪ تشبیه‌های دوره اول ابتدایی از لحاظ طرفین تشبیه، حسی به حسی هستند.

با توجه به نتایج حاصل از بررسی تشبیه در دوره اول ابتدایی، متوجه می‌شویم که «تشبیه مرسل مفصل» با حضور هر ۴ رکن تشبیه، نزدیک به نیمی از تشبیه‌های دوره اول را تشکیل می‌دهد و «تشبیه مجمل» و «بلیغ اسنادی» با هم و به نسبت مساوی تقریباً نیم دیگر تشبیه‌های کتاب را تشکیل می‌دهد و چیزی حدود ۱۲٪ دیگر تشبیه‌های این دوره را تشبیه «بلیغ اضافی» که تقریباً سخت فهم‌ترین تشبیه و آخرین مرحله قبل از تبدیل تشبیه به استعاره است، شکل می‌دهد. با نگاه دوباره به تشبیه‌های کتاب و از منظر چگونگی طرفین تشبیه (حسی یا عقلی بودن) نتیجه حاصل این است که ۱۰۰٪ تشبیه‌ها، حسی به حسی هستند که ملموس‌ترین شکل تشبیه برای کودک در سنین دوره اول ابتدایی است؛ چرا که طرفین تشبیه برای او قابل لمس و در دسترس است و تشبیه با صورتی عقلی، چه در مشبه، چه در مشبه به کمی دور از ذهن و سخت فهم است.

پس از بررسی نتایج دوره اول ابتدایی، حال نوبت به بررسی دوره دوم ابتدایی و چگونگی به کارگیری تشبیه در کتاب‌های فارسی این دوره می‌رسد که دانش آموزان در سنین بزرگتر و نزدیک به دوره بلوغ و بزرگتر شدن حیطه زبانی خود هستند. در بررسی کلی، تشبیه در دوره دوم ابتدایی به قرار زیر است:

۱. تشبیه مرسل مفصل (۲۹، ۲۴٪) ۲. تشبیه مجمل (۷۱، ۱۵٪) ۳. تشبیه بلیغ اسنادی (۳۰٪) ۴. تشبیه بلیغ اضافی (۱۴، ۲۷٪) ۵. تشبیه موکد (۸۶، ۲٪) و ۴۳، ۹۱٪ از کل تشبیه‌ها در این دوره «حسی به حسی»، ۵، ۷۱٪ «حسی به عقلی» و ۲، ۸۶٪ «عقلی به حسی» هستند.

با بررسی نتایج فوق در می‌یابیم که تشبیه «مرسل مفصل» با آن قاطعیت در دوره اول ابتدایی به درصدی پایین‌تر تنزل پیدا کرده است و جایگاه اول خود را به تشبیه «بلیغ اسنادی» (که شکل ساده‌تر تشبیه بلیغ نسبت به تشبیه اضافی است) با ۳۰٪ کل تشبیه‌ها داده است و این رابطه مستقیمی با قابل فهم‌تر شدن تشبیه‌ها برای کودکانی با سن بالاتر دارد. در مرتبه بعدی، تشبیه «بلیغ اضافی» با ۲۷، ۱۴٪ کل تشبیه‌ها قرار دارد که با توجه به پیچیده‌ترین شکل تشبیه که به خود اختصاص داده است، درصد قابل توجهی را در تعارض با «معیارهای ادبیات کودک» به خود اختصاص داده است. این امر خود به صورت مجزا و عمیق‌تر قابل بررسی و واکاوی است و می‌تواند موضوع مقاله‌ای مجزا باشد. «تشبیه مجمل» و «موکد» با درصدهایی به نسبت کمتر و هم جهت با معیارهای ادبیات کودک، در دو رتبه آخر قرار دارند. از منظر «تشبیه به اعتبار طرفین»، نتایج حاصل از دوره دوم ابتدایی، تغییرات ملموسی نسبت به دوره اول را به ذهن پژوهندگان متبادر

_____ بررسی «تشبیه» در اشعار کتابهای فارسی دوره ابتدایی از منظر...

نکرده است و تشبیه «حسی به حسی» با ۹۱,۴۳٪، «حسی به عقلی» با ۴,۱۷٪ و «عقلی به حسی» با ۲,۰۷٪ در مسیر منطقی حرکت تشبیه‌های کتب دوره دوم از معیارهای ادبیات کودک به سمت ادبیات نوجوان، قرار دارند و تشبیه «حسی به حسی» با اکثریت قاطع، تشبیه غالب اشعار دوره دوم ابتدایی است.

لازم به یادآوری است: مبحث تشبیه به شکلی مدون و هدفمند، در درس «شهدا خورشیدند»، سروده سلیمان هراتی (صفحه ۷۸) کتاب فارسی ششم آمده است و مطرح کردن زودتر آن در کتب سال‌های پایین‌تر قابل بررسی و تجدید نظر است؛ چرا که با توجه به کاربرد بودن این شکل از «صور خیال» و نسبتاً ساده‌تر بودن آن در برابر دیگر صور خیال، می‌توان ذهن کودک را در سال‌هایی زودتر از ششم ابتدایی به فهم هدفمند آن سوق داد و شبیه کردن خیال انگیز چیزی به چیزی دیگر را که باعث افزایش تخیل کودک نیز می‌شود، در ذهن کودک تقویت کرد.

منابع

- پولادی، کمال (۱۳۹۱) مروری بر پیشینه ادبیات کودک و نوجوان. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۸۷) بنیادهای ادبیات کودک. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- (۱۳۹۱) مروری بر انواع ادبیات کودک و نوجوان. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی (۱۳۹۹) فارسی دوم دبستان. تهران: افست.
- (۱۳۹۹) فارسی چهارم دبستان. تهران: افست.
- (۱۳۹۹) فارسی سوم دبستان. تهران: افست.
- (۱۳۹۹) فارسی پنجم دبستان. تهران: افست.
- (۱۳۹۹) فارسی ششم دبستان. تهران: افست.
- (۱۳۹۹) فارسی اول دبستان. تهران: افست.
- سلاجقه، پروین (۱۳۸۷) از این باغ شرقی. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۵) صور خیال در شعر فارسی. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۱) بیان، تهران: فردوس.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۵) بلاغت تصویر. تهران: سخن.

----- (۱۳۹۳) آیین نگارش مقاله علمی پژوهشی. تهران: سخن.

-مجیب، فرشته (۱۳۹۵) نحوه کاربردهای ادبیات کودک و نوجوان. تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

-محمدی، محمدهادی، قایینی، زهره (۱۳۸۱) تاریخ ادبیات کودکان ایران. تهران: چیستا